

TASAKAALUOTSINGUD VINDIGA

Jaak Urmet. Vintpüss kõrval. Valitud kirjandusloolisi artikleid. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2015. 432 lk.

Jaak Urmet on viljaka kirjandusloolase ja publitsistina kirjutanud tohutul hulgal laia žanriampluaaga tekste. See kirju pilt tuleneb ilmselt eri rollidest, milles ta teksti loob ja teemale läheneb. Ta nimetab end kord luuletajaks, kirjanikuks, kirjandusteadlaseks või -loolaseks; sealsamas võtab ta sõna stsenaristi, ajakirjaniku ja toimetaja positsioonilt. Näib ka, et ta ei hoiu neid rolle üksteisest lahus. Vastupidi, Urmeti sõnul peaks kirjandusuurija olemagi veidi ka luuletaja: see aitavat kaasa info kujundlikule esitamisele (lk 16). Tema tekstidele on omane „mahlane esitus”, mida kannustab omamoodi „jutustamise lust” (lk 62) – mõlemad tunnused, mida autor ise peab rahvaluulele olemuslikuks. Teiseks annab luuletamine Urmeti sõnul uurimustele personaalsust, sest „kes siis veel peaks ausalt enda seest kõik lagedale kraamima kui mitte luuletaja?” (lk 16–17). Urmeti tekstid on väga avameelsed ja isiklikud. Kogu selle lusti ja siiruse kõrval pillub ta ootamatuid ja põhjendamatu hinnanguid ning mõttelõnga tekib keerduvus. Oma arvamus Urmet vaka all ei hoiu ja olgu öeldud, et kogumiku pealkirjas figureeriv vintpüss pole tal sugugi ainult enesekaitseks, nagu ta seda teose eessõnas väidab. Kuigi tekstidest vastu vaatav tujukas ja manifesteerivalt nõudlik toon väsitab vahepeal päris ära, tekitab autori kirjanduslooline entusiasm ja panus lugejas huvi; raamatust saab lugemissoovitusi ja lõpuks ikkagi näha ka kirjandusloo inimlikku palet, muuhulgas kindlasti Urmeti enese näol. Nüüd kõigest järgemisi.

Kogumik, mis on oma 400 leheküljega juba niigi soliidsest kopsakas, sisaldab vaid valiku tekstidest, mis ilmusid aas-

tatel 2001–2014 peamiselt Eesti Päevalehes, kuid ka nt Sirbis ja Vikerraades. Lisaks on kogumikus seni avaldamata katkendeid ja üks terviktekst. Kirjatööd on seatud kaheksasse temaatilisse kimpu, mis osutavad Urmeti huvide mitmekesisusele. Need jagunevad järgmiselt: 1) 1940. ja 1950. aastate kirjandusloogu puudutavad tööd („Erinevad eetikad”); 2) 1910.–1930. aastatel kirjandusse tulnud kirjanike ja nende loomingu vaatlused („Ikoonid ja teised”); 3) 1960. aastatel esiletõusnud autoreid puudutavad tekstid („Kuuekümnendate kuma”); 4) erinevate teemade (nt seks, sport, ilmastikuolud, karud) käsitletud eesti kirjandusloo näitel („Tsäbovõitra, Kintsson, karupoiss”); 5) reportaažid kirjanduslikest väljasõitudest („Käigud kirjanike kambas”); 6) publitsistlikumat laadi kirjutised kirjandusest ja kirjanikest kaasaegse ühiskonna taustal („Teritatud sõnad”); 7) nekroloogid („Kallist rahu”) ja 8) lood Urmeti õpetajatest Tallinna Pedagoogikaülikoolis, kus ta õppis eesti keelt ja kirjandust („Minu Peda”).

Urmeti stiil ja toon sõltuvad tugevasti žanrist ja sellest, mida ta parasjagu autorist või tekstist arvab. Selles mõttes kiidan eeskätt tema intervjuusid ja portreelugusid, milles autor ise on jäänud võrdlemisi tagaplaanile. Et ajalugu ja kirjandust oleks lihtsam mõista, soovib Urmet neist kõneleda inimese kaudu: ta nimetab mitmes tekstis või toob koguni pealkirjades esile „inimese mõõdet”. Kahe fragmentaariumi kõrval 1950. ja 1960. aastatel tegutsenud autoritest intervjuuerib või portreeterib ta usutluste või mälestuste alusel Juhan Smuuli, Valda Rauda, Linda Viidingut, Betti Alverit, Aleksander Suumanit, Vaapo Vaherit, Leo Villandit ja Mati Hinti. Ent peale selle et Urmetil jagub südikust kõiksugu kultuurisuurusi küsitleda, on tal ka vaistu otsida üles neid, kelle perspektiivi on vähe märgatud. Siia kuulu-

vad nt Alveri sõbranna Renate Tamm, Smuuliga kokku puutunud Lembit Remmelgas (noorem) või August Jakobsoni pereliikmed. Urmet näib olevat meeldiv vestluspartner, selline, kelle puhul vist ei panegi tähele, kuidas jutt kandub osaval tüürimisel mõnele keerulisemale või valulisemale teemale. Õigupoolest teeb see näiteks Debora Vaarandi intervjuud lugedes isegi pisut rahutuks: kuna hirmule aetud poetess ütleb jutu jooksul kolm korda, et küsija kõik öeldu ära unustaks, tekib küsimus, kas ta ikka teadis, et telefonikõne salvestatakse.

Arvustustes kerkib jõulisemalt esile Urmeti isik, tema eelistused ja põhimõtted. Siin kumab see talle oluline inimese mõõde kuidagi kirjutajakesksemalt kui portreelugudes, kus suurema hääleõiguse sai intervjuueritav. Loetut valgustatakse Urmeti väärtustest lähtuvalt, tihti autorile või autori moodi mõtlevatele inimestele vastu vaieldes, moraali lugedes või siis loetud mõtteid heaks kiites. Leidub n-ö erialase moega avaldusi, aga ka üldinimlikku tüüpi sõnavõtte.

Isiklik tõlgendus on arvustuste puhul eelduslik, aga proportsioonid erinevad. Urmet esineb põhjendatult terava kriitikaga, näiteks kogumiku „Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest” arvustuses kurdab ta selle üle, et kogumikus (ega uurijate hulgas laiemalt) pole eriti neid, kes tegeleks selle ajastu kesksete kirjanikega, nagu Kärner, Smuul, Jakobson. Aga ta norib ka pisivigade pärast, mõnikord suisa nii, et artikli kaalukamale osale jääb ruumi viidata vaid möödamindes. Pisidetailid on mõistagi olulised, kuid selline pedantsus mõjub ootamatult, kui sealsamas hinnatakse enim akadeemiliste tööde värve ja kontraste, heites ette kuivust, tabeleid, teoreetikute nimesid (lk 45). Teise artikli puhul mainib ta, et see on „kuiv ja monotoonne” ning „kõigest on näha, et kirjutab raamatukoguga seotud isik” (lk 47). Nii mõnedki sellised kommentaarid on, tõsi, avameelsed ja vahetud,

aga kahtlaselt ärapaneva maiguga. Urmet võtab julgelt sõna ka selle kohta, mida ja kuidas uurida. Nii loeme, et iga head uurimust peaks kannustama soov üllatada (lk 53), teisel saab autor siunata selle eest, et on võtnud ette suure uurimistöö „tagasihoidliku tähtsusega asja kallal nokitsemisel” (lk 49). Seega tekib paratamatult küsimus, kui palju tegeleb Urmet vaadeldava teosega ning kui palju iseenda programmide ja eelistuste väljendamisega, seda viimast tihti arvustatava arvelt.

Kirjandustekstide vaatlustest meeldivad mulle Raimond Kaugveri romaani järelsõna, eriti aga Arvi Siia luulekogu arvustus, kus võrdlemisi suur osa on põneval tekstianalüüsil. Neis vaatlustes on avatud loomingut sotsiaalajaloolise konteksti kaudu. Tausta aitab luua mitmekesine materjal: kaasaegsete mälestused, tollases meedias kirjutatu, koosolekutel öeldu jne. Niisiis püüab Urmet ka siin kirjeldada vastavat aega tollal tegutsenud inimeste muljete-hinnangute kaudu, ikka sellesama inimese mõtme abil, jättes iseennast lugejana pisut rohkem tagaplaanile.

Nekroloogides on isiklik hoiak omandanud sooja tooni. Autor meenutab lahkunuid omaenda mälestuste ja kogemuste kaudu. Samasugune lähenemine avaldub peatükis „Minu Peda”. Isiklikkus entsüklopeediliste andmete asemel teeb tänutunde veenvaks – ja lõpuks on soe tunnustus see, mida neist tekstidest ju soovikski leida.

Ka temaatilistes kirjandusvaatlustes on Urmeti hoiak meeldiv. Lõpuks ei esita ta neid tekste teadusliku taotlusega, ammendavate ülevaadetena, vaid valdavalt siiski iseenda lugemiskogemuse väljendusena, kus tõusevad esile teda mõjutanud või talle olulised teosed, nagu muinasjutud (eriti August Jakobsoni omad), Juhan Smuuli ja Oskar Lutsu raamatud. Ühtlasi demonstreerib ta siin lustiga, mida võiks kirjanduses märgata ja kuidas seda käsitleda. Need palad on

heas mõttes meelelahutuslikud – ja ka erilised, sest kui paljud suudaksid kirjutada sääraseid köitvalt populaarteaduslikke kirjanduslugusid. See on kindlasti väärt oskus ja tekstid ise oluline panus kirjanduskäsitluste mitmekesistamisse.

Publitsistlikumat laadi kirjutised peatükis „Teritatud sõnad” oleksid võinud kogumikust välja jääda, kuna need ei paku Urmeti kirjandusloolise tegevuse vastu huvi tundvale lugejale enam midagi uut ega olulist. Küll sisaldab peatükk mõndagi, mis näitab teda pealiskaudse ja tasakaalutuna. Siia kuuluvad ka mõned Urmeti kurjemad sõnavõtted. Kes aga otsib lahmimise tulevärki või täielikumat ülevaadet Urmeti kirjatöödest, sellele on „Teritatud sõnad” vääriline ja aus lisandus.

Kirjanduslike väljasõitude reportaažid ehk omamoodi reisikirjad on kirjutatud taas meeldivas toonis, vahetu isiklikkus on igati omal kohal ja kirjanduslikult nauditav. Õigupoolest teeb Urmet siin seda, mis haakub tema uurimistegevuse põhieesmärgiga. Nimelt rõhutab ta korduvalt, et tahab koguda märke „kirevast kirjanduselust.... tulevastele põlvetele” (lk 15). Seejuures seab ta selle moraalseks kohuseks teistelegi kultuuriinimestele, nende lähedastele või oluliste sündmuste vahetutele tunnistajatele. Urmet sõnab: „Kirjanik peab endast maha jätma lugusid” (lk 356). Arusaamatuks jääb küll, kas kirjanikud ise peaksid selle eest kuidagi hoolt kandma, et nende elu annaks ainest kirjandusloolisele pärimusele ja tõsielulistele anekdootidele.

Urmeti jaoks on kirjandusajaloo perfektne tundmine hädavajalik, kui tahta kirjandust akadeemilisel tasemel mõista (lk 404). Kuigi ta seab siin ajalootundmise kirjandusuurimise teenistusse, tunduvad teisel prioriteedid olevat vastupidises järjekorras. Näiteks kutsub ta Teet Kallast üles kirjutama dokumentaalaromaani asemel mälestusi, kuna „[r]omaani ei saa võtta aluseks ajaloo uurimisel

ja oleks kahju, kui Kallase mälestused tollest ajast saaksid belletristilises supis troopidega segi keedetud” (lk 209). Või siis pole ta rahul sellega, kui mälestustes kandutakse kuulsuste rajalt kõrvale. Teiste seas eksib teelt Hellar Grabbi, kui satub kultuuritegelastele lisaks pajatama ka oma üldsusele tundmatutest sugulastest jt. Urmet eelistaks „rohkem üldhuvitavat ja vähem ainult Grabbi suguvõsasse puutuvat” (lk 180). Allikate väheesus pole siiski Urmeti peamine mure. Pealegi näib tal olevat annet nende leidmiseks, jagades viiteid lahkesti ka teistele (nt lk 45, 71). Suurem probleem näib olevat kirjandusuurimine, mis on „nii tihedalt täis topitud teoreetilist kirbusitta” (lk 50).

Urmet leiab, et teoriale toetuvaid uurijaid „väljutatakse.... rügementide kaupa” (lk 356), samal ajal kui napib tuumakate biograafiate kirjutajaid. Muuhulgas heidab ta kirjandusteooria pooldajatele ette dogmaatilisust. Paraku ei näita ta iseennast paremast küljest, kui püüab lükata ümber Barthes'i autori surma ideed, taandades oma arutluskäigu väitele: „Ma olen ise ka kirjanik, ma tean seda” (lk 355). Või tõdeb ta ehmatavalt kergekäeliselt, et „Marxil ei olnud õigus”, sest „tegelik baas on kultuur – eriti kirjasõna, seevastu majandus on puhas pealisehitus” (lk 361). Kas ei tasuks kaaluda siiski teooriast abi otsimist kas või selleks, et oma arutlusi lõpuni arendada, nt ideed sotsrealismist kui modernistlikust voolust (lk 68)? Äkki aitaks siin Boris Groysi käsitlus või mõni muu teooria, et nende õhku visatud mõtete paikapidavust või asjakohasust ka tekstianalüüsiga kontrollida. Igatahes tundub praegusel juhul teoriavaenulikkus kuidagi põikpäine ja toob meelde Maie Kalda tähelepaneku Urmetile antud intervjuus: kirjandusteaduses tekitab muret „tarve demonstreerida oma põlgust kolleegide töö suhtes” (lk 216).

Urmet kõneleb murelikult sellest, kuidas kirjandusteadlased suhtuvad

1940. ja 1950. aastatesse (nt lk 42–43). Ta väljendab alatasa lootust, et varsti hakatakse ülekohtuselt kõrvalejäetud kirjanikke ja kirjandust uuesti ja objektiivsemast perspektiivist uurima. Tema enda sellealased tööd on ühed Urmeti huvitavamad, kuid neis korduvad ikka ja jälle samad vastuolud. Esiteks nõuab ta empaatiat: uurija peaks endalt küsima, kuidas oleks tema selles olukorras toiminud, ning jõudma arusaamale, et „ta ei saagi mitte kunagi kindlalt öelda, kuidas tema oleks.... käitunud. Ja kuna ta ei saa seda öelda, ei tohi ta kedagi ka tagantjärele, ohutu distantsi tagant hukka mõista” (lk 43). Seetõttu tundub igasugune jaotus „pahadeks” ja „headeks” vale. Teisalt hakkab Urmet ka ise inimesi lahterdama näiteks dogmaatilise ja liberaalsuse kategooriate alusel (lk 77) või lugejat veenma, et tegelikult polnudki üks või teine ideoloogiliselt päris valel teel. Nii alustab ta Kaugveri romaani tegelaskuju analüüsi väitega, et me ei peaks tänapäeval sugugi vaatlema ainult tegelase ideoloogilist sättumust. Analüüsiga edasi minnes hakkab ta ikkagi seda ideoloogilist sättumust põhjendama, selgitades, missuguste halbade valikute vahel tuli tegelaskujul otsustada ning missugustes oludes oli Kaugver sel ajal ise. Kuni viimaks jõuab ta välja nõukogude ja hitlerliku režiimi hindava võrdluse. See pole kindlasti analüüs, mis näitaks, miks ja kuidas vältida neid binaarseid opositsioone, mida Urmet tegelikult vältida tahaks. Pannes küll ette kaaluda esteetikat ja eetikat eraldi, langeb ta ise tihti nendevahelisse lõksu. Nõukogude kirjanduse uurimist võiks tõhustada just selliste käsitlustega, mis vaatlevadki tekste selle looja ideoloogilistest valikutest lahus, siis on lootust neis ka midagi uut näha. Ja lõpuks, erinevate eetikate ja lugemisvõimaluste paljususe eestkõnelejana võiks Urmet

ju paremini suhtuda ka neisse dogmaatikuisse, kelle jaoks polnudki nõukogude ajas ega kirjanduses midagi ilusat. Nende väiteid saaks aga õonestada veenvate tekstianalüüsidega kas või Jaak Urmeti enda sulest.

Urmet peab vajalikuks kirjanduslugu populariseerida ka kirjanduskaugetate inimeste seas. Ta ütleb, et teda ennast panid kirjandusloost huvituma just sellised teadmised, mis näitasid kirjanikke kuidagi inimlikust küljest, et nendega oleks võimalik suhestuda. Selles osas näib Urmetit saatvat edu: tema kirjatöödes jutustatakse vaat et ilukirjanduslikult kaasahaaravas stiilis ja psühholoogiseeritud tegelastega põnevaid lugusid. Nalja pakutakse erinevale maitsele, sapisema huumori näiteid võib leida nt Sirje Kiini Underi-monograafia arvustusest. Nii et kui see on seksikus, mida Urmet kirjandusuurimises või selle esitamises taotleb, siis seda ta oma intervjuude-portreelugude, reportaažide, temaatiliste kirjanduslookeste ja –imelik öelda – nekroloogidega kindlasti saavutab. Tema teisedki taotlused on igati mõistetavad ja õigustatud: vaadata üle kirjandus, mida on kaua välditud või liiga pealiskaudselt käsitletud. Aga vastuoludest see teda ei päästa.

Kogumikus kõlab ka mõte, et siinses ühiskonnas, sh kirjandusilmas on puudus tunnustamisest. Autor arendab eessõnas peensusteni välja tänuavalduse, missugust ta on enda aadressil oodanud. Püüdes nüüd ka maailma paremaks kohaks teha, lõpetaksingi sellesama mõttega: „Jaak Urmet, suur aitäh sulle.... [---] nende lugematute artiklite, intervjuude eest, nende raamatute eest, nende telesaadete eest! Aitäh ja muudkui hooгу sulle edasiseks!” (lk 13).

INGA SAPUNJAN